

КРИМ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (Замість передмови)

Українська минувшина загалом і українська культура зокрема має багатовікову історію і багатогранну спадщину. Всі регіони України створили власні самобутні культури, що в цілісності й складають українську палітру. Одним з найсамобутніших і найбагатших регіонів України є Крим. Власне, говорячи про Україну як країну середземноморського культурного простору, насамперед звертаємось до античних колоній Північного Причорномор'я та візантійської теми Херсон¹.

Проте український текст Криму як і загалом України ще й досі не написаний. У часи становлення і розвитку історичної науки як і загалом гуманітаристики, українські землі загалом і кримські зокрема перебували під російською окупацією. Та попри те, що Крим як складова частина був чітко вписаний в український контекст найвидатнішим українським істориком М. Грушевським², що чітко сприйнято українською історіографією з Великої України³, він неоднозначно сприймається на землях Малої України. Особливо складно йде процес перегляду відносин Війська Запорізького та Гетьманщини з Кримським Ханатом. Ще й досі в підручниках та науковій історіографії домінує погляд на ці відносини як конфронтаційні. У той же час вже союз Богдана Хельницького з Іслам Гіреєм, як і союз Михайла Дорошенка з Мехмед III Гіреєм чи Пилипа Орлика з Кримським Ханатом демонструють конструктивні політичні відносини двох народів. Наприклад, у Військовому таборі під Бендерами 28 січня 1711 р. кримський хан видав Універсал, яким Крим разом з Портою оголошував війну всім тим, “хто збирається славне Військо Запорізьких Козаків і споконвіку вільні та непідлеглі нікому зі смертних області Малої Русі вогнем і мечем, різанинами і грабунками піднести під дуже тяжке ярмо московської неволі...”⁴. Таким чином документ не тільки доповнює відомості про діяльність гетьмана Орлика, а й проливає нове світло на українсько-кримські відносини початку XVIII ст.

З іншого боку, кримські татари є другим за величиною корінним народом України. Прикметно, що Гетьманщина і Кримський Ханат остаточно втратили незалежність майже одночасно, перша 1764 р., а другий – в 1783 р. Потрапивши

¹ Див.: В. Січинський, *Україна і середземноморський простір*, Свобода 26–29 (Нью-Йорк 1952).

² Античний Крим: М. Грушевський, *Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.*, редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін., К. 1994, т. I, с. 84–104. Кримський Ханат: М. Грушевський, *Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.*, редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін., К. 1993, т. IV, с. 312–337.

³ Наприклад, див.: В. Січинський, *Крим: історичний нарис*, Нью-Йорк 1954.

⁴ *Похід Пилипа Орлика в Україну 1711 р. Кримсько-татарський та шведський аспекти*, публікація та коментарі О. Дубини, переклад О. Циганок, Сіверянський літопис 3 (2011) 42.

під російську окупацію, Крим і Гетьманщина переживали й подібні процеси денационалізації. Однак, якщо на українців була спрямована політика асиміляції, що вилілась в ідеологему “русского міра”, “єдиної древньоруської народності” тощо, то найдавніший корінний народ України – кримці зазнали тоталітарного пресингу, спрямованого на повне стирання історичної пам’яті та етнонаціональну нівеляцію: кримські татари чи не єдиний народ, писемні джерела якого систематично знищувались російськими окупантами.

Прикро, що українська історична наука звернула пильну увагу на “кримський фактор” лише після чергової російської окупації Кримського півострова, коли нависла загроза над майбутнім кримськотатарського народу, над його правом на самовизначення. І якщо завданням політиків є чітко визначити повноту культурних і політичних прав кримськотатарського народу, то завданням науковців є розроблення власної візії минувшини, позбавлений штампів, нав’язаних російськими окупантами, засвоїти позитивний досвід взаємин власне України і Криму та переосмислити трагічні сторінки відносин у минулому.

Таким чином, розпочинаючи цикл конференцій “Крим в історії України” і часопис “Наш Крим”, актуалізуємо насамперед складову Кримського Ханату та кримськотатарського народу в історії України та Східної Європи загалом. Саме 2014 р. виповнилось рівно 700 років з часу спорудження мечеті хана Узбека, з ім’ям якого пов’язаний розквіт Золотої Орди, а його мечеть стала палладіумом мусульманської України, як Софія Київська – християнської України.

Правління Хана Узбека (близько 1283–1341) – з 1313 р. хана Улуса Джучі (Золотої Орди) вважається найвищою точкою могутності Золотої Орди. Держава хана Узбека значною мірою визначала міжнародну політику в Східній Європі, Середній та Малій Азії. Арабський історик Ібн Баттуда називав його в числі семи наймогутніших володарів тогочасного світу.

За походженням Узбек був небожем хана Тохти. До влади він прийшов через вбивство свого двоюрідного брата – сина Тохти Іксара та еміра Кодака в 1313 р., тим самим посиливши центральну владу і ослабивши тогочасний “олігархат” в Орді. Вважається, що Узбек посів ханський престол за підтримки проісламської аристократії, однак, через спротив інших племінних кланів, офіційне запровадження ісламу відбулось лише в 1320–1321 рр. На цей час в Орді боролись за владу і вплив різні угруповання знаті. Тому запровадження єдиної монотеїстичної релігії мало й політичний підтекст – консолідацію держави. Спротив племінної знаті Узбек придушував жорсткою і рішуче. Особливий спротив чинили Чингізиди, що найзавзятіше трималися “віри і законів” Чингізхана. Проте Узбек рішуче розправився з опозиційними силами, стративши, за деякими даними, близько 120 чингізидів⁵. Таким

⁵Продолжение Сборника летописей, Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, пер. В. Г. Тизенгаузена, Москва 1941, т. 2, с. 141.

чином хан Узбек досяг політичної централізації, що, безумовно, мало позитивне значення для культурного, економічного та політичного росту держави на міжнародній арені.

Важливим центром з поширення ісламу в державі було місто Крим, яке на початку XIV ст., саме за правління хана Узбека, стало головним адміністративним центром Золотої Орди. Ще в середині XIII ст. – в 1253 р. в місті був збудований палац за наказом хана Батія⁶. Першу ж мечеть у м. Крим було збудовано в 1287–1288 роках за хана Берке на кошті єгипетського султана Аль-Мелика Бейбарса, що тим самим хотів увічнити своє ім'я. Проте найвеличнішою і найвідомішою стала мечеть, збудована в 1314 році ханом Узбеком. Згодом, у 1332–1333 рр. Інджі Хатун – дочка Кілбурун Бея, збудувала біля південної стіни мечеті медресе, в якій навчалися майбутні мулли, судді (кадії), філософи і взагалі чиновна знать Золотої Орди, а згодом Кримського Ханату.

Мечеть – за формою велика прямокутна базиліка, головною віссю зорієнтована на південь – у бік Мекки. В північно-східному куті мечеті споруджено величний мінарет. Вишукано прикрашений був вхід до мечеті, що розташовувався з північного боку. Мечеть зведена у змішаній техніці будовою кладки: торцеві стіни зведено на вапняному, натомість бокові стани на глиняному розчині, з використанням дерев'яних конструкцій, що визначило і ступінь збереженості мечеті. На західному фасаді розміщено троє світлових вікон, на східному – два, на висоті 3 метри від рівня ґрунту. Внутрішній простір храму розподілений трьома парами восьмигранних колон на три нави. В південній стіні влаштовано вишуканий махраб – молитовна ніша з поліхромною прикрасою. Первісно підлога була викладена кам'яними плитами, він покривався килимами та циновками, і, за припущенням науковців, прикрашався підвісною дерев'яною стелею, ймовірно візерунчастою та полакованою⁷. Зверху мечеть була захищена двосхилим дахом, покритим черепицею.

Медресе, що збереглась до нашого часу лише фрагментарно, первісно мала в плані квадрат зі стороною в 26 метрів. Вона мала великий внутрішній двір, з урочистим порталом зі східного боку. Двір медресе був викладений кам'яними плитами, а посередині, в традиціях мусульманської архітектури, розміщувався водограй. Оточували двір великі відкриті та маленькі закриті приміщення, об'єднані арками.

Мечеть і медресе пишно прикрашали архітектурні деталі. Особливо вишукано був прикрашений арабесковою різьбою величний пештек (портик) медресе. Основним архітектурним елементом портика була багатолопатева арка, зовні сперта на декоративні колонки з корзиноподібними капітелями.

⁶ Е. В. Крикун, *Памятники крымскотатарской архитектуры (XIII–XX вв.)*, Симферополь 1998, с. 11.

⁷ *Ibid.*, с. 13.

Розетка арки складалась з маленьких, нависаючих одні над одними нішок і виступів, що нагадують природні, печерні сталактити, яких так багато на Кримському півострові. Зовні, лицеві і торцеві площини порталу, також у традиціях мусульманської архітектури, були щедро прикрашені геометричним орнаментом з переплетених стрічок та валиків-жгутів, розеток та інших елементів геометричного та рослинного орнаменту⁸.

Аудиторіями для занять були великі глибокі ніші, розташовані з трьох боків двору медресе. Основними предметами, що тут вивчались, був Коран, арабська мова, риторика, філософія загалом, арифметика та астрономія, правознавство та інші науки, що відповідало кращим традиціям високої ісламської науки того періоду і ставило кримську медресе в один ряд з науковими та культурними центрами цивілізованого світу.

Мечеть хана Узбека стала зразком для наслідування в аналогічних спорудах Кримського Ханату, особливо це помітно в наслідуванні декору, різьби по каменю тощо⁹. Запозичені і творчо переосмислені кримцями архітектурні традиції Малої Азії стали складовими елементами національної архітектури кримських татар та інших народностей Кримського Ханату, а нині України¹⁰.

Окрім того хан Узбек провів низку важливих реформ: слідом за релігійною, була проведена адміністративна реформа: праве крило Золотої Орди розділено на чотири улуси: Сарай, Хорезм, Дашт-і-Кипчак та Крим на чолі з призначуваним ханом еміром – улус беком.

Узбек провадив досить гнучку міжнародну політику, в центрі якої були традиційні васальні московські землі, однак важливого значення хан надавав і відносинам з Українськими князівствами, наприклад, хан намагався не допустити інкорпорації Галицько-Волинських земель до складу Польського королівства. Іншим важливим напрямком для Узбека залишався Кавказький регіон, однак основними контрагентами були Візантія, Індія та країни Західної Європи. Для зміцнення зв'язків з Візантією Узбек одружився з дочкою візантійського імператора Андроніка.

З проголошенням незалежності Кримського Ханату від Золотої Орди в 1443 р. за Хаджи-Гірея і перенесенням столиці в м. Бахчисарай, значення Крима занепадає, однак в історії кримськотатарського народу й України в цілому він має виняткове значення, і не лише як перший політичний центр кримських татар, а й як важливий культурний та науковий центр Східної Європи доби розвиненого та пізнього середньовіччя, врешті, як важливий торговий центр, що відіграв ключову роль не лише в історії Криму та України, а й всього Середземноморського простору.

Д. Гордієнко, В. Корнієнко

⁸ Е.В. Крикун, *Op.cit.*, с. 14.

⁹ *Ibid.*, с. 19.

¹⁰ *Ibid.*, с. 14.